

L'esport com a mitjà per al foment de l'esportivitat: un programa educatiu en centres escolars alabesos

Sport as a Means to Promote Sportsmanship: an Educational Program for Schools in Álava

ALFREDO SÁENZ IBÁÑEZ

Universitat del País Basc / Euskal Herriko Unibertsitatea (Espanya)

BORJA AGUADO SAN JOSÉ

Col·legi Carmelitas de Vitòria-Gasteiz (Espanya)

IANIRE LANCHAS SÁNCHEZ

Col·legi Corazonistas de Vitòria-Gasteiz (Espanya)

Autor per a la correspondència

Alfredo Sáenz Ibáñez

saenzalfredo@hotmail.com

Resum

Aquest article presenta una experiència de treball continu, durant el curs acadèmic 2009-2010, per al foment de l'esportivitat i la prevenció de la violència en l'esport en edat escolar, inclosa en el programa d'esport escolar de la Diputació Foral d'Àlaba. Hi han participat els agents directes (entrenadors, pares i mares, joves esportistes i àrbitres) i indirectes (responsables institucionals, esportistes d'elit i mitjans de comunicació) que envolten els joves esportistes de 10 centres escolars de la província d'Àlaba. S'han implementat tres estratègies –1) “gest esportiu”; 2) tallers formatius, i 3) activitat del “world café”–, amb l'objectiu de reduir la incidència de comportaments antiesportius en els contextos esportius en edat escolar, fomentant subsegüentment els comportaments d'esportivitat. Els resultats mostren que els participants consideren que cadascuna de les accions implementades són útils per millorar la qualitat esportiva en els contextos esportius escolars.

Paraules clau: esport escolar, prevenció, violència, esportivitat

Abstract

Sport as a Means to Promote Sportsmanship: an Educational Program for Schools in Álava

This paper presents a continuous work experience, during the academic year 2009-2010, to promote sportsmanship and the prevention of violence in sport at school, included in the school sports program of the Provincial Council of Álava. Both direct agents (coaches, parents, young athletes and referees) and indirect agents (institutional leaders, elite athletes and media) familiar to the young athletes from 10 schools in the province of Álava participated. Three strategies were implemented: 1) "sporting gesture", 2) training workshops and, 3) the activity of the "world café", which aimed to reduce the incidence of unsportsmanlike behaviour in sporting contexts at school, subsequently promoting good sportsmanship. The results show that participants consider that each of the actions implemented are useful for improving the quality of sports school environments.

Keywords: sport in schools, prevention, violence, sportsmanship

Introducció

L'ensenyament de conductes i actituds esportives en els contextos esportius educatius exigeix dels agents socialitzadors, directes i indirectes, la utilització sistemàtica de certes habilitats. Per això, perquè l'esport arribi a ser un element educatiu, cal dotar totes aquelles persones que actuen com a models, d'estratègies, valors, destreses, habilitats, que beneficiïn els joves esportistes, amb l'objectiu de prevenir pos-

sibles comportaments antiesportius, fomentant els esportius.

Els joves trien practicar un esport fonamentalment perquè se senten motivats envers la seva pràctica, per la recerca de reconeixement dels seus iguals i sobretot per la necessitat de sentir-se part d'un grup (Cutforth & Parker, 1996; Miller, Bredemeier, & Shields, 1997). L'esport facilita moltes situacions de relació amb els altres i permet el desenvolupament de qualitats

personals i socials. L'esport educatiu és un espai on els joves esportistes poden gaudir dels seus companys i dels seus adversaris i on qualsevol sistema de puntuació o competició ha de funcionar únicament com una eina per facilitar la convivència i l'educació. A partir d'aquest enfocament, en la present investigació es pretén socialitzar, integrar, adaptar i dotar d'habilitats prosocials els subjectes que de manera directa o indirecta participen en els contextos esportius en edat escolar. L'esport educatiu ha de formar els joves esportistes, ha de ser beneficiós per a la societat i ha de ser potenciat des dels organismes institucionals, sobre els quals es fonamenta la societat.

Martínez i Buxarrais (2000) assenyalen que les activitats esportives, sobretot en les primeres edats, ofereixen a les persones la construcció de la seva escala de valors i el seu desenvolupament moral. En la mateixa direcció, altres investigacions (Raga & Rodríguez, 2007) emfatitzen el poder de l'esport en l'adquisició de certes habilitats socials entre els adolescents. En definitiva, actualment l'esport educatiu ha adquirit tal importància que està sent una excel·lent via per ajudar a situar els individus en l'entorn que els envolta. Per a Weinberg i Gould (1996), les experiències que tenen els esportistes durant les seves etapes formatives poden tenir conseqüències transcendents en la seva personalitat i en el seu desenvolupament psicològic.

Perquè els joves esportistes puguin desenvolupar els objectius anteriorment assenyalats –socialitzar, integrar, adquirir valors–, els agents socialitzadors que els envolten en els contextos esportius –entrenadors o responsables esportius i pares/espectadors principalment– han de disposar d'estratègies i habilitats suficients que els permetin treballar-los, en comptes de dedicar-se a reproduir mimèticament les situacions que succeeixen en l'esport professional. Miller, Bredemeier i Shields (1997) assenyalen que l'esport facilita nombroses situacions de relació interpersonal, oferint oportunitats úniques per desenvolupar qualitats personals i socials com l'autoestima, la solidaritat i la cooperació. Segons Martens (1978), la pràctica esportiva únicament beneficia els joves si estan envoltats d'adults competents que els comprenguin, que sàpiguen estructurar programes que proporcionin experiències positives d'aprenentatge. Per tant, encara que l'objectiu de l'esport educatiu és que el context esportiu sigui un àmbit socialitzador, que permeti educar d'una forma integral els joves esportistes, segons Weinberg i Gould (1996) la

mera participació de joves esportistes en competicions esportives no desenvoluparà l'aprenentatge de destreses físiques, la formació del caràcter o l'adquisició de l'esportivitat.

A continuació, es presenten les tres actuacions que conformen el programa "Foment de l'esportivitat i la prevenció de la violència en contextos esportius en edat escolar". Atenent a la triple dimensionalitat de l'acció preventiva (Caplan & Caplan, 2000), les accions preventives proposades en aquest article es corresponen amb actuacions de prevenció primària. És a dir, s'ha implementat un conjunt d'activitats, abans que apareguin un determinat tipus d'actituds o conductes no desitjades. L'objectiu és reduir la incidència de comportaments antiesportius en els contextos esportius en edat escolar, fomentant subsegüentment els comportaments d'esportivitat.

Mètode

Les accions proposades en el present programa s'aborden des d'una metodologia participativa i dinàmica, mitjançant la qual es pretén motivar i implicar els participants dels contextos esportius en edat escolar, en un aprenentatge actiu i compromès. Des de l'educació en valors es treballen les actituds (en el seu aspecte cognitiu, emotiu i evolutiu) que després determinaran les conductes. El fet d'utilitzar la metodologia assenyalada permet que aquesta pugui ser aplicada després pels mateixos participants en diferents contextos i amb diferents col·lectius o grups de persones.

Participants

Participen 10 centres escolars de la província d'Àlaba, des del mes de desembre fins al mes d'abril. Els agents socials als quals es dirigeix el programa són: pares i mares, joves esportistes, entrenadors, àrbitres, de qualsevol modalitat esportiva. A més a més, professors d'Educació Física, responsables institucionals, esportistes d'elit i mitjans de comunicació.

Procediment

Durant la temporada 2009-2010, la Diputació Foral d'Àlaba va proposar als centres escolars alabesos participar en el programa "Foment de l'esportivitat i prevenció de la violència en l'esport en edat escolar". Per a la inscripció en el programa es va procedir de

la manera següent. Es va enviar, per correu ordinari i per correu electrònic, informació del programa asseñalat a tots els centres escolars de la província d'Àlaba. Annexa a aquesta informació, els vam presentar el full d'inscripció. La signatura del document per part del director del centre escolar implicava el compromís de realitzar en l'esport escolar de cada centre les estratègies proposades en el programa per al foment de l'esportivitat. En concret, aquestes actuacions consisteixen en: 1) la difusió de missatges esportius durant la pràctica esportiva; 2) tallers formatius dirigits als coordinadors esportius dels centres, i 3) la realització de l'activitat del "world café" (Brown, Isaacs, & Comunitat del World Café, 2006).

Instrument

El programa que a continuació es presenta pretén oferir orientacions i recursos perquè els joves esportistes puguin fer una pràctica esportiva educativa de qualitat. Per a això, s'implementen les estratègies següents. En primer lloc, a partir de missatges esportius que els joves esportistes entreguen als pares i mares abans de la pràctica esportiva. En segon lloc, impartint tallers formatius per al foment del valor de l'esportivitat, dirigits als coordinadors dels centres participants. I finalment, una tercera acció se centra a conèixer les opinions dels agents socials directes (entrenadors, pares i mares, joves esportistes, àrbitres) i indirectes (mitjans de comunicació, representants institucionals, esportistes d'elit) que envolten els joves esportistes.

Estratègia 1: el gest esportiu

L'objectiu d'aquesta activitat és mostrar als pares i mares actituds i conductes prosocials que puguin dur a terme amb els seus fills mentre aquests fan l'activitat esportiva. Abans de l'inici de l'activitat esportiva, els esportistes escolars que participen en el programa s'intercanvien un pamflet circular, anomenat "gest esportiu". Posteriorment, els escolars van cap al públic, pares i mares, i els fan entrega d'aquest pamflet. El "gest esportiu" porta escrit un missatge educatiu diferent cada mes, de gener a maig, dirigit a joves esportistes, pares i mares. Aquests missatges són: 1) Els nens i les nenes no juguen per a l'entreteniment del públic, ni per quedar els primers; 2) El pas dels joves per l'esport és un dels períodes més importants i gratificants de la seva vida; 3) L'actuació dels pares i mares pot ajudar

o perjudicar els seus fills; 4) No els renyis per cometre errors, estan aprenent!; 5) Aplaudeix els esforços i les bones actuacions de tot participant. El resultat no és el més important.

Estratègia 2: tallers formatius

L'objectiu d'aquesta activitat és millorar la preparació dels entrenadors, dotant-los d'estratègies suficients per afavorir una adequada coordinació amb els pares dels esportistes i una bona coordinació amb el grup d'esportistes que dirigeixen.

Aquests tallers segueixen fonamentalment les directrius del programa "Entrenant pares i mares" (Gimeno, 2003), de caràcter formatiu, que pretén conscienciar els entrenadors sobre la importància de treballar en equip amb els pares dels joves esportistes. A més a més, els aportem una formació de caràcter teòric i pràctic en habilitats socials i de solució de problemes (Segura, 2005) per afavorir la seva relació amb els pares i amb els joves esportistes. Els tallers formatius implementats van constar de quatre sessions, d'una hora i mitja cada una.

Els continguts treballats van ser: 1) establiment de les bases d'una bona relació (la primera reunió amb els pares i mares); 2) pautes de comunicació amb els pares (en els entrenaments i durant la competició); 3) pautes per al control de la irritació i l'hostilitat; 4) eines per a la gestió de situacions conflictives amb els esportistes (Segura, 2005); 5) maneig de conflictes amb els pares i mares; i 6) pautes per a no "cremar-se" com a entrenador.

Estratègia 3: l'activitat del "world-café"

Aquesta activitat té com a objectiu sensibilitzar tots els agents (directes i indirectes) que envolten els joves esportistes, en relació amb actituds i conductes vinculades amb l'esportivitat i recollir les opinions de cadascun d'ells sobre com creuen que des del seu àmbit poden millorar la qualitat de l'esport en edat escolar.

L'activitat del "world café" (Brown et al., 2006) és una forma intencional de crear una xarxa viva de conversa sobre afers que importen. És un procés creatiu que porta a un diàleg col·laboratiu, on es comparteix el coneixement i la creació de possibilitats per a l'acció en grups de totes les dimensions. En aquest cas, concretament, s'ajunten per conversar distesament sobre

qüestions relacionades amb l'esport escolar diferents agents que es donen cita en els contextos esportius; pares i mares, professors d'Educació Física, responsables tècnics, joves esportistes, jugadors d'elit, àrbitres i un moderador (Sáenz, Gutiérrez, Lanchas, & Aguado, 2011). En el "world café", implementat durant el curs acadèmic 2009-2010, els agents assenyalats van reflexionar sobre les preguntes que es mostren a continuació: 1) què creus que caldria fer per potenciar el valor del respecte en l'esport escolar?, i 2) què caldria fer per millorar l'esportivitat en la competició de l'esport escolar?

Anàlisi de dades

Per conèixer l'eficàcia de les estratègies del "gest esportiu" i dels tallers formatius, els agents participants les han avaluades en una escala subjectiva de 0 a 10. S'ha calculat la mitjana i la desviació típica com a índexs de tendència central i de dispersió, respectivament, assumint que les distàncies entre els valors de l'escala de 0 a 10 són equidistants. A més a més, en relació amb els tallers formatius, es presenta la freqüència i percentatge dels continguts que els entrenadors consideren més útils per millorar la qualitat esportiva dels centres escolars.

D'altra banda, a partir de l'activitat del "world café", se sondegen les opinions del col·lectiu d'agents socials, cadascun dels quals conforma un grup d'experts en si mateix, que de manera directa o indirecta participen en els contextos esportius escolars. Per a l'anàlisi del contingut de les opinions exposades, es va procedir de la manera següent: en una primera fase, dos observadors van transcriure les respostes dels participants en un

Agents	N	M	DT
Entrenadors	32	7,25	1,30
Pares	78	7,53	1,66
Esportistes	67	7,42	1,63
Àrbitres	16	6,71	1,50
Total	193	7,23	

Taula 1

Estadística descriptiva de l'eficàcia de l'activitat del gest esportiu per als agents participants en el programa

Agents	N	M	DT
Entrenadors	41	7,05	1,61

Taula 2

Estadística descriptiva de la utilitat formativa dels tallers formatius per als entrenadors participants en el programa

full Excel i van dur a terme el seu visionatge, a partir del qual es van establir les categories. En una segona fase, cada observador va fer de manera individual la categorització de les respostes. L'anàlisi es va dur a terme amb el programa N-vivo, versió 9. Aquest és un programa dissenyat per a l'anàlisi de dades qualitatives que facilita la codificació i anàlisi de les dades. Permet emmagatzemar, organitzar i obtenir informació de les dades més significatives que emergeixen de l'anàlisi. Finalment, en una segona fase, seguint la fórmula de percentatge d'acords utilitzada per Bellack, Klicbard, Hyman i Smith (1966), es van contrastar les dades obtingudes per cada observador per determinar la fiabilitat intraobservador. Els resultats mostren que l'índex de concordança va ser del 86 %.

Resultats

L'adherència al programa durant el curs escolar 2010-2011 pot qualificar-se de "satisfactòria", ja que els participants van dur a terme les actuacions plantejades, la qual cosa és un índex del valor positiu que concedeixen a aquest tipus d'accions.

Amb el propòsit d'obtenir retroalimentació de les intervencions, es va demanar la valoració als agents participants en cadascuna de les accions de què es compon el programa. És destacable l'alt grau de satisfacció global expressat pels participants en cadascuna de les estratègies.

Estratègia 1: avaluació del gest esportiu

Finalitzada la temporada 2009-2010, es va sol·licitar a entrenadors, pares, esportistes i àrbitres que avaluessin, en una escala subjectiva de 0 a 10, l'eficàcia en el seu centre escolar de l'activitat del "gest esportiu". En la *taula 1* es mostra l'estadística descriptiva corresponent a l'anàlisi de la valoració dels agents participants en aquesta activitat. Els agents participants la van qualificar amb una nota mitjana de "notable".

Estratègia 2: avaluació dels tallers formatius

De la mateixa manera, en finalitzar la temporada 2009-2010 es va sol·licitar als entrenadors que avaluessin, en una escala subjectiva de 0 a 10, la utilitat formativa (*vegeu taula 2*) dels tallers formatius als seus

Continguts	Freqüència	Percentatge
Maneig de conflictes amb els pares i mares	12	29,27
Pautes per al control de la irritació i l'hostilitat	8	19,51
Eines per a la gestió de situacions conflictives amb els esportistes	7	17,07
Establiment de les bases d'una bona relació: la 1a reunió amb els pares i mares	6	14,63
Pautes de comunicació amb els pares (en els entrenaments i durant la competició)	5	12,19
Pautes per no "cremar-se" com a entrenador	3	7,32
Total	41	100

Taula 3

Freqüència i percentatge dels continguts més útils considerats pels entrenadors durant els tallers per utilitzar en el seu context esportiu

centres escolars. Els entrenadors que van participar en els tallers formatius, els van avaluar amb una nota mitjana de "notable".

En la *taula 3* es mostra la freqüència i el percentatge dels continguts que els entrenadors ($N = 41$) van considerar més útils per utilitzar en el seu context esportiu en edat escolar. Aquests continguts s'han resumit en 6 categories, en funció de les respostes dels entrenadors a la pregunta "quins continguts li han semblat més útils per utilitzar en el seu context esportiu?"

El treball pràctic i participatiu d'aquests tallers va fer que els entrenadors els consideressin de bastant utilitat,

assenyalant principalment que els tallers els han proporcionat eines que els permeten gestionar situacions conflictives amb pares, a més de pautes per guiar els pares durant la pràctica esportiva dels seus fills.

Actuació 3: avaluació de l'activitat del "world café"

A partir de les reflexions dutes a terme pels participants, les respostes que van donar s'han dividit en 4 categories de contingut per a la primera pregunta (*vegeu taula 4*) i en 2 per a la segona (*vegeu taula 5*).

Categories de contingut	Consideracions dels participants
Definir els valors a promocionar en l'esport escolar	<ul style="list-style-type: none"> Definir què és el respecte en l'esport escolar i com s'hauria de manifestar. Fer prevaler altres valors en la competició, a més de la victòria. Establir clarament els objectius de l'esport escolar. Definir el concepte d'esport escolar.
Treballar en equip entre els agents socials	<ul style="list-style-type: none"> Fomentar que els pares participin en l'esport amb els seus fills. Considerar l'equip com a un tot, compost per monitors, pares/mares, professors, i esportistes, escolars. Des de les institucions coordinar el que s'ha de fer amb l'esport escolar.
Formar monitors i pares	<ul style="list-style-type: none"> Els monitors han d'ensenyar als pares com participar en l'esport escolar. Els fills, a través d'instruccions concretes, poden dir als pares el que no els agrada que facin. Formació de com actuar en l'esport escolar a tots els agents. Insistir en la formació dels monitors. Els nens fan el mateix que veuen fer als pares ⇒ educar/instruir els pares en com comportar-se en els contextos esportius escolars.
Diferenciar l'esport escolar vs. esport professional	<ul style="list-style-type: none"> Els esportistes professionals han de servir de models als joves esportistes. Formació: reglaments diferents per a l'esport escolar i professional, en les diferents disciplines esportives. Els esportistes professionals haurien de saber què dir i fer en un mitjà de comunicació. Les normes de l'esport escolar no han de mimetitzar les del professional. Els esportistes d'elit han de donar exemple.

Taula 4

Respostes dels participants a la 1a qüestió: "Què creus que caldria fer per potenciar el valor del respecte en l'esport escolar?"

Categories de contingut	Consideracions dels participants
Accions per millorar la qualitat de l'esport escolar	<ul style="list-style-type: none"> • Equiparar el nivell en els equips d'una mateixa categoria. • Els esportistes professionals haurien d'acostar-se als escenaris on es practica esport escolar. • Desenvolupar gestos esportius abans de la competició: donar la mà, acostar-se a la grada per aplaudir els espectadors. • Canviar o tenir altres normes/regles per a l'esport escolar. • Prevaldre i puntuar, no sols el resultat de la competició, sinó també valors. • Fomentar la idea del tercer temps de rugbi (rebre l'equip contrari, invitar a quelcom al final de l'activitat escolar...). • Millorar la remuneració dels monitors. • Establir un codi de sancions o actuacions • Document de compromís signat (pares, monitors i esportistes) en començar la temporada. • Establir un sistema de comunicació adequat entre monitors i professors d'educació física.
Reflexions	<ul style="list-style-type: none"> • La competició és bona si aconseguim que ningú en surti humiliat. • No es pot permetre guanyar a qualsevol preu. • L'esport escolar és un lloc per fer amics. • "Els nens fem esport per passar-ho bé".

Taula 5

Respostes dels participants a la 2a qüestió: "Què caldria fer per millorar l'esportivitat en la competició de l'esport escolar?"

Discussió

En aquest article es presenta una experiència de treball continu en relació amb el foment de l'esportivitat i la prevenció de la violència en l'esport en edat escolar, en la qual han participat els agents directes (entrenadors, pares i mares, joves esportistes i àrbitres) i indirectes (responsables institucionals, esportistes d'elit i mitjans de comunicació) de 10 centres escolars de la província d'Àlaba.

El propòsit del programa ha estat implementar una sèrie d'estratègies per a la millora del comportament durant la pràctica esportiva en contextos esportius en edat escolar i, d'altra banda, constatar l'eficàcia que investigadors i participants han tingut en l'aplicació d'aquest programa.

La continuïtat d'un programa com el presentat permet dur a terme un treball de prevenció primària (Caplan & Caplan, 2000) i formació (aportant als monitors estratègies d'organització de grups, direcció d'equips, resolució de conflictes, etc.). D'aquesta manera, s'afavoreix la socialització en aquests contextos. Perquè l'esport en edat escolar arribi a ser un element educatiu per als joves esportistes, és necessari exercir activitats de conscienciació i de formació com les presentades en aquest document.

Tenint en compte l'experiència aplicada presentada en aquest article, aquesta línia d'actuació i altres de similars, dirigides a la prevenció de comportaments anti-

esportius i al foment dels esportius, sembla convenient que es considerin les qüestions següents:

1. Posar l'èmfasi en el disseny d'actuacions de formació per a entrenadors o responsables esportius amb l'objectiu de millorar la seva competència esportiva (Andreu & Ortín, 2003; Olmedilla, Ortín, Lozano, & Andreu, 2004; Yagüe, 2002). De la mateixa manera, com assenyalen Ramírez, Alonso-Albiol, Falcó i López (2006), es fa necessari elaborar propostes concretes de formació psicològica amb els àrbitres. Per a això, han de ser les mateixes institucions les que incideixin a proposar programes de formació permanent per al col·lectiu d'entrenadors i àrbitres en qualsevol modalitat esportiva.

2. Potenciar les actuacions que afavoreixin el comportament esportiu dels pares dels jugadors, e. g. mitjançant l'aplicació de <https://www.confianzaonline.es/empresas/carrefouronline.htm> rames dirigits a millorar la competència dels entrenadors en aquest context (Gimeno, 2003; Gordillo, 1992; Valent et al., 2001).

3. Sensibilitzar els agents indirectes (esportistes d'elit, mitjans de comunicació i representants institucionals) sobre la influència que exerceixen en els joves esportistes.

4. Incorporar en l'esquema de treball dels entrenadors estratègies dirigides a fomentar la iniciativa dels esportistes i a mostrar actituds i conductes esportives davant de diferents situacions crítiques que poden sorgir durant la pràctica esportiva. Aquestes estratègies

s'han de centrar a entrenar els joves esportistes en la resolució de problemes. Com assenyalen Kazdin (1985) i Kendall i Braswell (1993), aquest tipus d'entrenament ajudarà els joves perquè pensin sobre el problema, les conductes que necessiten efectuar, les alternatives d'acció disponibles, perquè després durant la pràctica esportiva seleccionin una solució en especial i duguin a terme les solucions més adequades als problemes que puguin aparèixer.

5. Considerar la utilització de mètodes i instruments complementaris d'avaluació que permetin obtenir mesures sobre l'esportivitat, l'agressivitat i la violència, facilitant la comprensió del comportament d'aquestes variables, així com l'avaluació de l'efecte de les estratègies d'intervenció aplicades (e. g. Martí-Albo, Nuñez, Navarro, & González, 2006).

6. Assignar a membres de les federacions esportives i dels seus comitès d'àrbitres funcions determinades per a la prevenció de conductes relacionades amb la no-esportivitat. Per garantir la implementació d'un protocol de prevenció com el mostrat és necessari designar persones que es responsabilitzin del seu control i seguiment.

Com s'ha assenyalat anteriorment, les accions del programa presentat se centren en la prevenció primària abans que ocorrin els incidents. No obstant això, es fa necessari implementar programes multicomponents, com el programa "Juguem net en l'esport base", que disposin d'una metodologia precisa, amb estratègies i recursos adaptats a diferents situacions i circumstàncies que puguin succeir en contextos esportius de formació. Aquests programes haurien d'incloure: 1) accions de caràcter divulgatiu, com el programa "Entrenant pares i mares" (Gimeno, 2003; Sáenz, 2010), i formatiu (Gutiérrez, Gimeno, & Sáenz, 2010) (prevenció primària); 2) accions de prevenció i intervenció (prevenció secundària) (Gimeno, Sáenz, Ariño, & Aznar, 2007; Sáenz, 2010) i 3) accions d'intervenció en crisi (prevenció terciària) (Sáenz, Gutiérrez, & Gimeno, 2008).

Referències

Andréu, M., & Ortín, F. (2003). Formación psicológica específica para entrenadores de fútbol: una experiencia práctica. A S. Márquez (Ed.), *Psicología de la actividad física y el deporte: perspectiva latina* (pàg. 639-652). León: Secretariado de Publicaciones y Medios Audiovisuales, Universidad de León.

Bellack, A., Kliebard, H., Hyman, R., & Smith, F. (1966). *The language of the classroom*. New York: Teachers College, Columbia University Press.

Brown, J., Isaacs, D., & La Comunidad del World Café (2006). *World*

Café: el nuevo paradigma de comunicación organizacional. Mèxic: Compañía Editorial Continental.

Caplan, G., & Caplan, R. (2000). Principles of community psychiatry. *Community Mental Health Journal*, 36(1), 7-24. doi:10.1023/A:1001894709715

Cutforth, N., & Parker, M. (1996). Promoting affective development in physical education. The value of journal writing. *JOPERD- The Journal of Physical Education, Recreation and Dance*, 67(7), 19-23.

Gimeno, F., Sáenz, A., Ariño, V., & Aznar, M. (2007). Deportividad y violencia en el fútbol base: un programa de evaluación y de prevención de partidos de riesgo. *Revista de Psicología del Deporte*, 16(1), 103-118.

Gimeno, F. (2003). Descripción y evaluación preliminar de un programa de habilidades sociales y de solución de problemas con padres y entrenadores en el deporte infantil y juvenil. *Revista de Psicología del Deporte*, 12(1), 67-79.

Gordillo, A. (1992). Orientaciones psicológicas en la iniciación deportiva. *Revista de Psicología del deporte*, 1(1), 27-36.

Gutiérrez, H., Gimeno, F., & Sáenz, A. (Maig, 2010). La guía docente de psicología del deporte para la formación de los diferentes niveles de técnicos deportivos. A *Actas del X Congreso Deporte y Escuela*, Cuenca.

Kazdin, A. (1985). *Treatment of antisocial behavior in children and adolescent*. Pacific Grove: Brooks Cole.

Kendall, P., & Braswell, L. (1993). *Cognitive behavioral therapy for impulsive children* (2a ed.). Nova York: Guilford.

Martens, R. (1978). *Joy and sadness in children's sports*. Champaign, IL: Human Kinetics.

Martín-Albo, J., Nuñez, J., Navarro, J., & González, V. (2006). Validación de la versión española de la escala multidimensional de orientaciones a la deportividad. *Revista de Psicología del Deporte*, 15(1), 9-22.

Martínez, M., & Buxarrais, M. (2000). Los valores de la educación física y el deporte en la edad escolar. *Revista Aula de Innovación Educativa* (91), 6-9.

Miller, S., Bredemeier, B., & Shields, D. (1997). Sociomoral education through physical education with at-risk youth. *Quest*, 49(1), 114-119. doi:10.1080/00336297.1997.10484227

Olmedilla, A., Ortín, F., Lozano, F., & Andréu, M. (2004). Formación en psicología para entrenadores de fútbol: una propuesta metodológica. *Revista de Psicología del Deporte*, 13(2), 247-262.

Raga, J., & Rodríguez, R. (2001). Influencia de la práctica de deporte para la adquisición de habilidades sociales en los adolescentes. *Revista aula abierta* (78), 29-45.

Ramírez, A., Alonso-Arbiol, I., Falcó, F., & López, M. (2006). *Revista de Psicología del Deporte*, 15(2), 311-325.

Sáenz, A., Gutiérrez, H., Lanchas, I., & Aguado, B. (2011). La actividad del World Café, una herramienta para la evaluación y desarrollo de los valores en el deporte escolar. *Motricidad. European Journal of Human Movement*, 27, 131-147.

Sáenz, A. (2010). *Deportividad y violencia en el fútbol base* (Tesi doctoral inèdita). Universidad de Zaragoza, Zaragoza.

Sáenz, A., Gutiérrez, P., & Gimeno, F. (2008). Negociación e intervención en crisis: dos experiencias prácticas en la prevención de la violencia en el fútbol base. A *Actas del VI Congreso hispano-luso de psicología del deporte* (pàg. 21-22).

Segura, M. (2005). *Aprender a convivir no es tan difícil*. Bilbao: Desclée de Brower.

Valiente, L., Boixadós, M., Torregrosa, M., Figueroa, J., Rodríguez, M., & Cruz, J. (2001). Impacto de una campaña de promoción de fair play y la deportividad en el deporte escolar. *Cuadernos de Psicología del Deporte*, 1, 17-25.

Weinberg, R., & Gould, D. (1996). *Fundamentos de psicología del deporte y el ejercicio físico*. Barcelona: Ariel.

Yagüe, J. M., Fraile, A., & Rodríguez, M. (2004). Un model de formació permanent de l'entrenador de futbol. *Apunts. Educació Física i Esports* (75), 50-54.